

ЧУДОТО НА БОГОРОДИЦА С КАЕЩИЯ СЕ ИКОНОМ ТЕОФИЛ ОТ АДАН (BHG 1319–1320, 1322) – СРЕДНОБЪЛГАРСКИ ПРЕВОД ОТ XIV ВЕК¹

Проф. д-р Йоханес Райнхарт

(Институт по славистика, Виенски университет, Австрия)

DIE LEGENDE VON THEOPHIL VON ADANA (BHG 1319–1320, 1322) UND IHRE MITTELBULGARISCHE ÜBERSETZUNG

Prof. Dr. Johannes Reinhart

(Institut für Slawistik, Universität Wien, Wien, Österreich)

Abstract: Die griechische Legende des Theophil von Adana (BHG 1319–1320, 1322) wurde vermutlich zwischen 650 n. Chr. und 850 n. Chr. geschrieben. Sie existiert in einer Kurzversion, die bloß in einer einzigen Handschrift aus Venedig (Marcianus graec. cl. II 101) erhalten ist, sowie in etlichen Handschriften mit einer längeren Version, die von einem gewissen Eutychianos verfasst wurde.

Der Text der Legende wurde ins Mittelbulgarische übersetzt und ist in vier Handschriften erhalten. Zwei davon gehören der mittelbulgarischen Redaktion an und zwei der serbisch-kirchenslavischen Redaktion. Die zwei serbischen Handschriften wurden aus mittelbulgarischen Vorlagen kopiert. Die mittelbulgarische Übersetzung steht dem Codex Parisinus (Coislinianus №283; XI. Jh.) am nächsten.

In dem Aufsatz wird versucht folgende Fragen zu beantworten: Was ist die Beziehung der slawischen Übersetzung zu dem byzantinisch-griechischen Original?; Wie verhalten sich die vier slawischen Abschriften zueinander?; Was verrät uns die Sprache der slawischen Abschriften über Ort und Zeit der Übersetzung?

Keywords: Theophilus of Adana, Middle Bulgarian translations, textology of Church Slavonic MSS, Bulgarian linguistic traces in Serbian MSS, Middle Bulgarian vocabulary.

Легендата за Теофил от Адан (Адана) според издателя на гръцкия текст, Лудвиг Радермахер (Ludwig Radermacher), възниква между 650 г. и 850 г. (Radermacher 1927, 69). Той достига до тази датировка, понеже в текста се

¹ Сърдечно благодаря на Искра Христова-Шомова, която коригира българския текст на статията, и ми даде някои ценни указания.

споменава византийският император Ираклий (царувал от 610 г. до 641 г.), а от друга страна не се споменава „големият разкол“ (разколът на Фотий от 867 г.). Гръцките ръкописи на легендата са от XI до XVIII в.

Ето накратко съдържанието на легендата: Теофил е управител на епархията Адана в Киликия. Трябва да го изберат за епископ, но той се отказва от скромност. Новият епископ го уволнява. След това Теофил сключва договор с дявола. Отрича се от Христа и от Богородица и получава обратно предишния си пост. След известно време се разкайва и моли Богородицата за прошка. Пости четиридесет дни, след което се появява Богородицата и го укорява. След още трийсет дни на пост тя му обещава прошка. След три дена той се събужда и намира договора, който е подписал с дявола, на гърдите си. Занася го на епископа и той го изгаря. Скоро след това Теофил умира.

В края на IX в. гръцкият текст е преведен от неаполитанския дякон Павел (Paulus) на латински (Plenzat 1926, 17). Той посвещава своя превод на някакъв крал Карол („Domino gloriosissimo et praestantissimo regi Carolo“), който обикновено се идентифицира с Карл Дебели (839–888; през 876 г. франкски крал, който през 884 г. е император, а през 887 г. свален от престола). Въз основа на този латински текст възникват по-нататъшни латински текстове и голям брой преводи и преразкази на различни европейски езици. Пленцат изброява освен латински текстове на Теофиловата легенда също и текстове (в проза и в стихове) на следните езици: среднодолнонемски, старофренски², среднохоландски, средноанглийски³, старокастилски и староиталиански (Plenzat 1926, таблица между стр. 252 и 253). У Колл (Koll 2001, 918) става дума дори за по-широко разпространение на легендата: „aus Deutschland, den Niederlanden, Frankreich, England, Spanien, Italien, Schweden und Island“ (Германия, Нидерландия, Франция, Англия, Испания, Италия, Швеция и Исландия). Славянският, тоест среднобългарският превод, тук не е посочен, което не е чудно, тъй като той липсва също в изследванията по история на българската и сръбската литература. Среднобългарският превод не е достигнал до Русия. Този превод е единствен освен латинския текст (или латинските текстове), който произлиза непосредствено от гръцкия оригинал.

Среднобългарският превод е съхранен в четири ръкописа от XIV и XV век⁴. Два от тях са в среднобългарска (двуюсова) редакция, а другите два са в сръбска редакция⁵.

² Издание на старофренския текст: Frank 1925. Изследване на старофренски ръкописи и техните миниатюри: Root 2017.

³ Издание на средноанглийския текст: Boyarin 2015, 17–31.

⁴ Освен това има още един ръкопис с легендата на Теофил, и то ръкопис Iași, BCU, IV 240 (източнославянска редакция, XVI/XVII в.; срв. Mircea 2005, 64, Recueils fêtes janvier-mars, №. 264, л. 207г; Lința 1980, 57: «л. 202–217»). Според началото това е друг превод на легендата.

⁵ С венския и двата московски ръкописи работих *de visu*, а копия от ръкописа РАН, № 298 получих от Анисава Милтенова, на която сърдечно благодаря.

Ето списък на ръкописите:

1. Виенски препис. Ръкопис от Виена, Cod. Vindob. slav. 42 от XIV в., сръбски правопис. (= Vind)
2. Хлудов препис. Ръкопис от ГИМ, Хлудов №237 от XIV в., среднобългарски правопис. (= Chlud)
3. Букурещки препис. Ръкопис от Библиотеката на Румънската академия на науките №298, XIV в., среднобългарски правопис. (= Buc)
4. Московски препис. Ръкопис от ГИМ, Музейна сбирка №3483 от 1425 г., сръбски правопис. (= Muz)

Сръбските ръкописи показват явни следи от българска подложка. Преводът вероятно възниква в началото на XIV или в края на XIII век. Това следва от датировката на ръкописите, а също и от различни езикови белези като напреднало смесване на носовките, загубата на двойственото число (засвидетелствана от XIII век) както и морфологични особености като депалатализация на денталните съгласни в 1. лице единствено число сегашно време при глаголите от IV спрежение (засвидетелствана също от XIII век).

Славянският текст започва така: Бысть по врѣмени ономы прѣжде даже не быти нахождѣние безбожнымы и скврѣньнымы персѣномы. Текстът има ограничено разпространение. Така пише Климентина Иванова, която го открива в сръбски ръкопис в Музейната сбирка на Държавния Исторически Музей в Москва (№3483), в сборника на Мара Лешева от 1425 г.: „Историята на славянския превод не е изучена, но той едва ли е възникнал преди средата на XIV в. Повестта остава изолирана в славянската традиция. Не се разпространява чрез сборниците с устойчив състав, въпреки че икономът Теофил е причислен към светците с дата на честване 4 февруари.“ (Иванова 2002, 220). Това, че този текст не се споменава в литературните истории, може би се обяснява с факта, че и четирите ръкописа се пазят извън областта, където са възникнали: двата среднобългарски ръкописа се пазят в Румъния (РАН, №298)⁶ и в Русия (ГИМ, Хлуд 237)⁷, двата сръбски – в Австрия (cod. Vindob. slav. 42)⁸ и в Русия (ГИМ, Муз. №3483)⁹.

⁶ Срв. Panaitescu 1959, 397–400; Mircea 2005, 64, №263. – Текстът на Легендата се намира на л. 148v7–154r21.

⁷ Срв. Попов 1872, 471; Nikolova 1999, 80. – Текстът на Легендата се намира на л. 162r37–165v. Има доста богата литература върху този ръкопис. От по-новата ще цитирам следната: Николова 1980, 36; Миклас 1994; Милтенова 1996; Милтенова 2006, 314; Спасова 2008; Miltenova 2017, 462.

⁸ Срв. Birkfellner 1975, 258–261, II/95; Пролович 1986, 187–190. – Текстът на Легендата се намира на л. 198va21–202vb11.

⁹ Срв. Турилов 1986, 59, №58; Иванова 2002. – Текстът на Легендата се намира на л. 78v–84r, 86, 85, 87, 88–90, 96, 92–96v.

Ръкописите Хлуд 237 и Vindob. slav 42 са изследвани от Хайнц Миклас (Heinz Miklas). Той установява въз основа на припските в тях, както и на текстологията на част от превода на Диоптрата (запазен в тях), че ръкописът Хлуд 237 е възникнал в някогашния манастир на Богородица в Парория (Странджа), докато Виенският ръкопис Vindob. slav. 42, който е препис на Хлуд 237, вероятно е възникнал в атонския Зографски манастир (**Миклас 1994**, 34). В статията си от 2002 г. Нина Гагова твърди, но без достатъчно аргументи, че главната част на Хлуд 237 е писана в Търново или в околностите му о, и само кратко допълнение е писано в Парория (**Гагова 2002**, 261). Мария Спасова в статията си (**Спасова 2008**) обръща внимание на това, че главната част на кодекса може да е възникнала в Парория, или в манастира Килифарево/Кефаларево (близо до Велико Търново; основан през 1348–1350 г.). Тя мисли, че бъдещо езиково изследване на среднобългарските ръкописи би могло да доведе до по-точно определяне на мястото на създаването им: “остава най-сериозният (и единствено достоверен!) критерий за определянето на даден ръкопис като парорийски: това е езиково-правописният критерий.” (**Спасова 2008**, 403). Независимо от локализацията на ръкописа е ясно, че е писан в предевтимиевски правопис.

Има около една дузина гръцки ръкописи на легендата на Теофил. Най-старите, както вече споменахме, са от XI век. Ръкописите се разделят на две групи. По-кратката версия е представена от единствен венециански ръкопис, Codex Marcianus (Nanianus) graecus cl. II 101 от XV/XVI век. Във втората група преобладават онези ръкописи, в края на които се съдържа твърдението на някой си Евтихийн (Eutyichianus), че бил свидетел на описаните събития. Към тази група принадлежат московският (Mosquensis 201, XI в.) и Виенският (Vindobonensis histor. gr. 3, XI в.) ръкопис, и двата от XI век. По-късна разновидност на този клон се намира в ръкописите от Ватиканската библиотека (Vaticanus graecus 790, XV в.) и от Париж (Coislinianus 283, XI в.). Останалите, по-късни ръкописи се пазят в Москва, в Рим, на Света гора, в Александрия, в манастира Св. Екатерина на Синай. Латинският превод от IX век от Неаполитанския дякон Павел произлиза от версията на Евтихийн и също съдържа това псевдепиграфско авторско име (всъщност, вероятно само името на редактора). Издателят на гръцкия текст, Радермахер, убедително доказва, че Венецианският текст е първоначалната версия на текста (**Radermacher 1927**, 155f.). Версията на Евтихийн представлява разширение на първоначалния текст. От Евтихийновата версия произлиза текстова разновидност, която е налице във ватиканския ръкопис и в ръкописа на Коален (Coislinianus). Коаленовият ръкопис понякога е по-близък до първичната версия на Евтихийн, отколкото до Ватиканския ръкопис.

Среднобългарският превод несъмнено произлиза от Евтихийновата версия. Ясно е, че не може да произхожда от първоначалната Венецианска версия, тъй

като тя е доста по-кратка от славянския текст: Венецианският текст (Marcianus) има само седем глави, докато Евтихияновата версия и славянският текст имат седемнайсет глави. Освен това има разлика в заглавието и голям брой разночетения. Среднобългарският превод често стои близо до Коаленовия ръкопис, но не съвпада с него. Може да се каже, че гръцката подложка на славянския превод се намира между първоначалната версия на Евтихийан и текстовата разновидност на Ватиканския и Коаленовия ръкопис, при което вторият имал превес.

Какво е отношението между славянските ръкописи? Правен е текстологичен анализ на някои от другите текстове в двата ръкописа. Хайнц Миклас пише през 1994 г. за отношението между Хлуд. 237 и Vindob. 42: „Директната зависимост между нашите два ръкописа обаче се изявява въз основа на четири различни критерия.“ (Миклас 1994, 32). Неговите изводи, които се базират на извадки от Диоптратата, се потвърждават и в нашия текст, срв. следващите избрани разночетения:

Vind, 199ra19 красен] Muz, 80r18-19 оукрашєнь] Chlud, 162v23 красен (во)] Buc, 149r21 оукрашєнь – ἐκεκόσμητο

Vind, 199ra35–36 оупражнѣти сє] Muz, 80v15 прѣбывати] Chlud, 162v30 впражнѣти сѧ] Buc, 149v7 прѣбывати – διάγειν

Vind, 200ra16 сьгрѣши] Muz, 84v8 сьдѣлова] Chlud, 163r43 сьгрѣши] Buc, 151r14 сьдѣа – ἔπραξεν (C)

Vind, 200rb4–5 въ рожѣи ѿгнѣ.] Muz, 86r14 въ родѣ ѿгнѣны] Chlud, 163v10 въ рожѣи ѿгнѣ.] Buc, 151v3 въ родѣ ѿгнѣмь – ἐν γεένῃ (C)

Vind, 201rb16 чьстное] Muz, 89v17 бѣтвеное] Chlud, 164r44 чьстное] Buc, 153v7–8 божественое – θεῖον

Освен това, има и съвпадащи разночетения между Московския ръкопис и Букурещанския ръкопис:

Vind, 200ra12 сѣтѣвати] Muz, 84v4 оунывати] Chlud, 163r41 сѣтѣвати] Buc, 151r12 оунывати – ἀδολεσχεῖν

Vind, 200ra16 сьгрѣши] Muz, 84v8 сьдѣлова] Chlud, 163r43 сьгрѣши] Buc, 151r14 сьдѣа – ἔπραξεν (C)

При сравнение на четирите ръкописа лесно се вижда, че виенският, Хлудовият ръкопис №237 и московският препис се отделят от букурещкия, тоест че имат нови разночетения, а дори и грешки спрямо първоначалната редакция, която е съхранена само в букурещкия препис, срв. напр.:

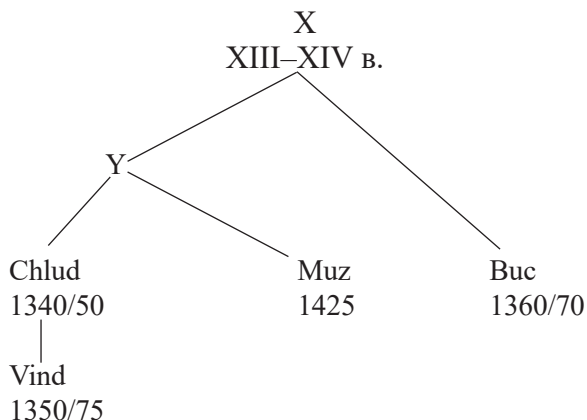
Vind, 198va23 строитєльн. сирѣ икономѧ] = Muz, 78v10–11] = Chlud, 162r37-38] Buc, 148v7 икѣм – οἰκονόμου

Vind, 198vb11 стѣтѣ] Muz, 79r12–13 въ стѣсты] Chlud, 162v4 въ стѣтѣ] Buc, 148v20 въсхѣтѣ – ἔδοξεν

Vind, 199vb17 ѡченїе] = Muz, 83v6] = Chlud, 163r27] Buc, 150v16 ѡчиненїе – διοίκησιν

Vind, 202ra17 въсѣмь зрѣщѣмь] = Muz, 92v6–7 (2–1)] Chlud, 165r10 въсѣмь зрѣщѣмь] Buc, 155r4 прѣ въсѣми – ἐπὶ πάντων

Въз основа на споменатите разночетения може да се предложи следната Stemma codicum:

Стемата съдържа и податки за датировка на първичния среднобългарски превод. Понеже Хлудовият ръкопис се датира въз основа на водните знаци от 1340–1355 г. (Миклас 1994, 34; Николова 1999, 80), букурещкият кодекс може да се отнесе приблизително с две десетилетия по-късно. Но понеже между тези два ръкописа и първичния среднобългарски превод трябва да се предположи съществуване на най-малко един (несъхранен) ръкопис, първичният превод трябва да е възникнал не по-късно от първата трета или първата четвърт на XIV век.

Как изглежда езиковата характеристика на двата среднобългарски ръкописа? Най-напред ще спомена няколко езикови особености на сръбските ръкописи, които доказват среднобългарска подложка:

Следи от смесване на носовките

Vind, 199va26 творѣ] = Muz, 82v17 сътворѣ] Chlud, 163r14 творѣ] Buc, 150r23 сътворѣ – ποιῶ

Vind, 200ra10 ѿ толикоу грѣдыноу] Muz, 84v1–2 ѿ толикыне грѣдине] Chlud, 163r40 ѿ толикѣ грѣдына] Buc, 151r10–11 ѿ толикыѣ славы и грѣдына – ἐκ τῆς τοσαύτης ἐπάρσεως

Vind, 200va1–2 ѿ всею крѣпостию моею] Muz, 85r15–16 ѿ все̇ крѣпости мое̇е]

Chlud, 163v27 ѿ всеѣ крѣпостиѣ моеѣ] Buc, 151v24–25 ѿ все̇а крѣпости мо̇а

Vind, 201vb22 съхранѣ] Chlud, 164v37 съхранѣ] Buc, 154v7 съхранѣ – φυλάξω

Развитие на еровете

Vind, 201va25 бл҃годарѣствѣно] Muz, 90v19 бл҃годарѣствѣно] Chlud, 164v21 бл҃годарѣствѣно] Buc, 154r10–11 бл҃годарѣствѣнѣ – εὐχαριστηρίους

Vind, 202va16–17 прѣсвѣтѣ се] Muz, 94v13 прѣсвѣтѣ се] Chlud, 165v5 прѣсвѣтѣ са] Buc, 156r5 прѣсвѣтѣ са – ἔλαμψε

Други особености

Vind, 199va12 само] = Muz, 82r19] Buc, 150r15 $\hat{\zeta}$ e – ἐνταῦθα

Vind, 199va31 ненавиде] Muz, 83r2–3 ненавигоу] Buc, 150r25 ненавида – μισάττομαι

Vind, 200va16 зьмеа] Muz, 85v14 змѣа] Chlud, 163v34 зьмеа] Buc, 152r9 зьмиа – δράκοντος (C)

Както вече споменах, нашият текст съдържа определен брой езикови особености, които дават основание за приблизителна датировка на превода. Става дума за загуба на двойственото число, както и за образуване на 1. лице единствено число сегашно време на глаголи от IV спрежение без палатализация на денталните съгласни. Следващите примери свидетелстват за значителна загуба на двойственото число:

Vind, 199ra30 пришѣ же ѿвои] Muz, 80v10 пришѣ ѿво] Chlud, 162v28 пришѣ же ѿвои въ еппис] Buc, 149v4 пришетшеи ѿвои – ἐλθόντων αὐτῶν

Vind, 199vb7 и цѣловавше се другъ друга] Muz, 83r15 и целовавшѣ другъ друга] Chlud, 163r22–23 и цѣло|вавше са другъ друга] Buc, 150v8–9 и цѣловавше са другъ друга – ἀσπασάμενοι τε ἀλλήλους] C καὶ ἀσπας. ἀλλήλους (?)

Vind, 199vb8–10 иконом же, и прѣдатель съ многю радостию **вышѣмь]** Muz, 83r16–18 Иконом' же и прѣдатель съ многопагвбною радостию. **вышѣимь]** Chlud, 163r23–24 иконом же и прѣдатель съ многоѣ радостиж **вышѣмь]** Buc, 150v10–11 икѣм же и прѣдатель съ мноѣпагвбноѣ радостиж **вышѣи** – ὁ ἀπὸ οἰκονόμων καὶ ὁ προδότης μετὰ πολλῆς τῆς ἐπ' ἀπωλείας χαρᾶς αὐτοῦ γενομένης

Vind, 200va6–7 Вѣдѣ во ѿко ѿ неѣ и къ снѣу еѣ ѿметъникъ выхъ.] Muz, 85v1–3 вѣде во ѿко ѿ иныѣ прѣстѣпныкъ вѣ.] Chlud, 163v29 Вѣдѣ вѣ, ѿко ѿ неѣ и къ снѣ еѣ пр ѿметъникъ выхъ.] Buc, 152r2–3 вѣм во ѿко ѿ нѣ прѣстѣпнѣ вѣ. – οἶδα γὰρ ὅτι παρέβην αὐτοῦς

Относително ново явление е загубата на палатализацията в първо лице единствено число сегашно време на глаголите от IV спрежение. Може да се дават следните примери:

Vind, 199va31 ненавиде] Muz, 83r2–3 ненавигоу] Buc, 150r25 ненавида – μισάττομαι

Vind, 201vb1 прѣходе] Muz: lacuna] Chlud, 164v5 прѣхода] Buc, 154r18 прѣхода – προσέρχομαι

Двете иновации, както загубата на двойствено число (Мирчев 1963,

175–176; Харалампиев 2001, 124) така и липсата на палатализация в спрежението на сегашно време (Мирчев 1963, 188–189; Харалампиев 2001, 137) се датират от XIII век.

Правописът на двата среднобългарски ръкописа трябва да се характеризира като предевтимиевски, за Хлудовия ръкопис това вече е известно в науката (Миклас 1994, 31)¹⁰. Правописът на букурещкия ръкопис е по-последователен, може би защото е с няколко десетилетия по-късен. В него има предимно малък ер, голям ер се среща само спорадично, като изключим това, че често се пише в края на редовете, срв. напр. кѣ (149r7), кѣзношѣѣ (149v8), тѣ|кмо (149v26–150r1), кнаѣѣ (150r17), прѣдѣтѣѣ (150v10), трѣпетомѣ (150v25), кѣ (152r11), тѣкмо (152v23), слѣзы (155r18), нашѣ (155r22). Изясняването на малкия ер е сравнително често, макар да не е последователно, срв. напр.: рѣдѣстѣнѣ (149r11), пришетшеи (149v4), меншѣмѣ (150r21), бесчѣстѣемѣ (150v14), чѣвѣколюбеѣ (151v19), рѣдѣстѣнѣ (155r1), причѣтѣнѣк’ (156r16). Изясняването на големия ер се ограничава, с изключение на няколко примера, до суфикси или разширения на основата, срв. напр.: лѣбовѣ (155r20); но: тогѣдѣ (150r12), когѣ (154v13), оупованѣе (155v3), вповаѣемѣ (155v9). Преминаването на малката носовка в голяма ($e \rightarrow o$), се среща след съгласните *j, š, и ž, след č се пази e. След палаталните съгласни и след исторически палатални l', n', r' голямата носовка o преминава в малка e; този рефлекс се намира почти изключително в 1. лице единствено число сегашно време, напр.: помлѣѣ (152r2), сѣхранѣ (154v7). Правописът на Букурещкия ръкопис е много близък до правописа на Рилското Б евангелие (срв. Велчева 1982).

Засега мога да опиша фонетиката на Теофиловата легенда в Хлудовския препис №237 с по-малко подробности, поради липса на време да го изследвам изчерпателно. В него също, както може да се очаква, има смесване на носовките ($e \rightarrow o$) след палатални, напр.: привѣдѣошѣ (162v16), лежѣ (162v20; κείμενος), прославаѣѣ (162v23), врѣменнѣѣ чѣсти (163v6), ѿ всеѣ крѣпостиѣ моѣѣ (163v27), Тоѣ благѣстѣни (163v28), ѿ неѣ (163v29), сѣпошѣ са (164r13), ѿ вѣѣѣ (164v28). Има и примери за преминаване на голяма носовка в малка (o в e): тѣврѣ (163r14; τοῖω), трѣпла (164r5), на зѣмла (164v14), сѣхранѣ (164v37; φυλάξω). Тези примери могат да се допълнят от описанието на Хлудовите ръкописи от Попов и от критическото издание на Сводния патерик на Биркфелнер, но трябва се има предвид, че допълнителните данни, пиведени по долу, са въз основа на тексто-векоито отразяват различни преводи. Цитирам следниите примери: глѣмѣѣж (л. 22), шѣшемѣж (л. 25), запѣстѣшѣж (л. 27), вѣзѣмѣлѣствѣж (л. 34), глѣшѣемѣж (л. 36), жѣѣ

¹⁰ Грозданович-Паич пише: „Да ли је Хлудовски зборник почео да се пише у Трнову или Парорији, то се не може сигурно тврдити, али он свакако указује на неке одређене бугарске центре где се ова хартија могла користити за писање у петој деценији XIV века.” (Гроздановић-Пајић 1990, 189).

бѣ (л. 42), всѣкыми ꙗзыки възглагола (л. 55v), начатъ (л. 55v), прѣшти (л. 56), хрѣтолюбѣць (л. 96v), прилежѣщѣѣ (л. 100; род. ед.), четвъртокъ (л. 100v), прѣславныя вѣѣ (л. 169v), чадѣ (л. 203v), начатокъ (л. 214r) (**Попов 1872**); црковь (15.2), нещѣдно (29.14), мола (29.27; 1. л. ед. сег.), любовнаа (30.34), зль (40.9), належѣщѣѣ (50.14; род. ед.), темници (53.27), ꙗзыкъ (64.23), вѣнець (73.22), жезль (74.37) (**Birkfellner 1979**, 15–89). Следователно, на фонетичното равнище букурешкият и Хлудовият препис в общи линии съвпадат. Има обаче малка разлика. Докато в букурешкият препис вече се спазва правописното правило, че две големи носовки в краесловие се пишат като комбинация -*оѣ*, в Хлудовия препис тези еднакви носовки често се пазят. Все пак тази обща картина не е достатъчна, за да локализираме ръкописите, както и първоначалния превод.

В последно време има интересен опит да се характеризират среднобългарските ръкописи от Търново. Имам предвид статията на Боряна Велчева „Търновският говор през XIV век“ от 2004 г. Тя изследва ръкописите по следните единайсет критерия¹¹:

- (1) Употребата на ъ и ь: *ъ → о (в суфиксни срички и в членната морфема); *ъ → е (в силна позиция и след букви за шушкави съгласни);
- (2) зѣмля – мой коментар: намира се и другаде;
- (3) *ѡ > ѡ (предимно в краесловие и пред проходни съгласни);
- (4) *а- > а- (не *ja-*);
- (5) *VeV > VjeV – мой коментар: трудно е да се установи;
- (6) *C'е > C'о (предимно в окончания и суфикси) – мой коментар: намира се и другаде;
- (7) т-местоимения; тогов-;
- (8) тогы, когы;
- (9) и (вин. п. ед. ч. м.) – мой коментар: не е специфично;
- (10) местоимения с основата с- и т- – мой коментар: не е специфично.
- (11) Лексика (нынѣ, сътенѣ, напрасно, рачити/не рачити, вѣсѣница, лелѣ, къто, которыи)

Някои от тези особености не се ограничават до Търново и неговата околност, това са номера 2¹², 6 и 10. Белег 5 е трудно да се установи. Личното местоимение във винителен падеж и може да бъде архаизъм. Все пак нека проверим дали тези белези са налице в нашия текст. И наистина, критериите (1), (2) и (6) са добре засвидетелствани (критериите (4) и (8) липсват; а останалите според мене не са толкова съществени). Понеже Велчева смята критерия според разволя на еровете за особено важен („но предаването на ъ с о в суфиксни срички е вече сигнал за диалектен североизточен произход на книжовника-преписвач.“ – **Вел-**

¹¹ V тук обозначава гласни, а C съгласни.

¹² Срв. Vind, 200va16 зѣмѣл] Muz, 85v14 змѣл] Chlud, 163v34 зѣмѣл] Вис, 152r9 зѣмля – дрáκοντος (C).

чева 2004, 29), това може да бъде важно условие за локализация на ръкописите, а вероятно и на превода. Ще цитирам още няколко примера за преминаването на *e* в *o* в окончанията:

Vind, 200va3 Ø] Muz, 85r17–18 въ бѣѡдѡщѡмѡ съѡдѡ вѣчнѡмѡ] Chlud, 163v27 Ø] Buc, 152r1 въ вѣщѡмѡ вѣчнѡмѡ сѡдѡ – ἐν τῇ μελλούσῃ αἰωνίᾳ κρίσει

Vind, 201vb36 заблѡуѣѡшѡмѡ] Muz, 92r6–7 заблѡуѣѡшѡмѡ] Chlud, 164v44 заблѡѣѡшѡмѡ] Buc, 154v16 заблѡѣѡшѡмѡ – τῷ πλανηθέντι

Vind, 202rb20–21 рѡѣѡшѡмѡ сѡ] Muz, 93v15 въпльщѡшѡмѡ сѡ] Chlud, 165r31 рѡѣѡшѡмѡ сѡ] Buc, 155v7–8 въпльщѡшѡмѡ сѡ – τεχθέντα

При синтаксиса ще се ограничи до конструкции с относителното местоимение. В текста се откриват следните примери:

Vind, 199rb22–23 ми иже въ мнозѣ скръби същѡу.] Muz, 81v6–7 ми иже въ мнозѣ скръбѡ сѡщѡ] Chlud, 162v41 ми, иже въ мнозѣ скръби сѡщѡ] Buc, 149v24 ми. иже въ мнозѣ скръби сѡщѡ. – μοι, τῷ ἐν πολλῇ θλίψει ὄντι (C)

Vind, 200vb4–6 паче же иже правѡвѣрно вѣрѡуѡщимѡ и притичеѡщѡ въ црѣкѡ мою.] Muz, 87v2–4 паче же иже правѡвѣр'но вѣрѡуѡщимѡ и притечѡуѡщѡ въ црѣкѡ мою.] Chlud, 164r2(–3): измито и нечетливо] Buc, 152v1–2 паче иже правѡвѣрно вѣрѡѡщимѡ. и притичаѡщимѡ въ црѣкѡ моѡ. – μάλιστα τοὺς ὀρθῆ πίστει καὶ ὀρθρίζοντας (C) ἐν τῷ ναῶ μου τούτῳ

Vind, 202rb4–5 и лювѡи бѡ нашеѡ иже къ намѡ] Muz, 93r15–16 и лювѡи бѡ наше ѡже къ намѡ.] Chlud, 165r22–23 и лювѡи бѡ нашеѡ иже къ намѡ] Buc, 155r20 и лювѡвь бѡ нашеѡ (!) ѡже къ намѡ – τὴν συγκατάβασιν τοῦ θεοῦ (C add. ἡμῶν) πρὸς ἡμᾶς τοὺς ἀμαρτωλοὺς

Ще се спра накратко и на лексиката на текста. Преобладаващото мнозинство на думите е общо старобългарско. Следните лексеми се срещат в класическите старобългарски паметници: вѣщѡствовати (Супр), блягѡдарѡствѡнѡ (Супр), богѡмрѡзѡкѡ (Супр), зѡлѡнравѡнѡ (Супр), истрѡгнѡжти (Евх Син Супр)/ѡтѡтрѡгнѡжти (Супр), пастѡва (Супр), призракѡ (Зогр Мар Ас Сав Боян), прѡмлькнѡжти (Супр), скѡврѡнавѡ (Рыл Супр), члѡвѡкѡлювѡиѡ (Клоц Евх Супр). От по-новите лексеми, които не са засвиделствани в класическите старобългарски паметници, посочвам следните:

блягѡрѡноносѡщѡ: Vind, 199va4 – Muz, 82r10 блягѡрѡноносѡщѡ – Buc, 150r10 блягѡрѡница – χλανιδηφόρος

блягѡвѡствѡникѡ: Vind, 201ra9 – Muz, 88v7–8 – Buc, 153r3 – εὐαγγελιστής

блязнитеѡль: Vind, 200va16 – Muz, 85v13 – Buc, 152r9 – (ἀλλότριος?)

бѡгѡлювѡвьзѡнѡ: Vind, 198vb28–29 – Muz, 79v9 – Buc, 149r3 – θεοφιλέστατος

бѡгѡначѡрѡтанѡ: Vind, 202rb7 – Muz, 93r18 – Buc, 155r22 – θεοχαράκτος

вьсѡѡсѡвѡщѡнѡ: Vind, 202ra28 – Muz, – Buc, 155r11 – ἀγιωτάτος

- вѢСЕСВАЩЕНЪ: Vind, 198vb12 – Muz, 79r13–14 – Buc, 148v19
- вѢСЕНАДЪЦЬ: Vind, 200ra24 – Muz, 84v16 – Buc, 151r19 – (λυμεῶν)
- ДОМОЧАДЪЦЬ: Vind, 202va36 – Muz, 95r14–15 – Buc, 156r15–16 – οἰκογενής
- КЪЗНОШЬВЪЦЬ: Vind, 199ra38 Ø] Muz, 80v18 КЪЗНОШЬВЪВЪЦЬ (!)] Buc, 149v8
 КЪЗНОШЬВЪЦЬ – μηχανογράφος (Vat.: μηχανογράφος)
- МИРОЛЮБИВЪ: Vind, 201va18 – Muz, 90v12–13 – Buc, 154r6 (срв. версията на Евтихийн, **Radermacher 1927**, 206.8: κοσμοποητός)
- МИТРОПОЛЬ: Vind, 198vb22–23 – Muz, 79v11 – Buc, 148v25
- ПОДРОБНОУ: (1) Vind, 199rb20 – Muz, 81v4 – Buc, 149v23 – λεπτομερῶς; (2) Vind, 202ra18 – Buc, 155r5 – λεπτομερῶς
- ПОВИНЬНИКЪ: Vind, 200rb7–8 – Buc, 151v5 – αἴτιος
- ПРАВИА: Vind, 199vb19 – Muz, 84r8 – Buc, 150v18
- ПРИПАДНЪЖТИ: Vind, 200rb17, 200rb38 = Muz, 86v8 – Buc, 151v10 приβѣгнѣти – δέομαι
- ПРОУСТАВЛЕНИЕ: Vind, 199ra12–13 – Muz, 80r12 – Buc, 149r17 – προθεσμία
- ПРЪБЛАЗНИТИ: (1) Vind, 200ra36 – Muz, 86r8 – Buc, 151r25 πλανάω; (2) Vind, 202ra3–4 – Buc, 154v18–19 – ἀπατάω (версията на Евтихийн, **Radermacher 1927**, 210.1)
- РАЦИНИТИ: Vind, 198vb2 – Muz, 79r5 (творашѣ) – Buc, 148v14 (расчинение)

Повечето от тези думи се срещат в по-късни произведения на старобългарската литература¹³. Без да се впускам в подробности, бих искал да коментирам някои от тях. Думата блазнитеѣл се употребява в Михановичевия хомилиар. богочаѣтанъ се намира още в първия превод на хрониката на Георги Амартол и в 16-те Слова на Григорий Назианзин с Тълкуванията на Никита Ираклийски. Лексемата домочаѣдъцъ е засвиделствана в Михановичевия хомилиар, Лесновската Библия (със старозаветни текстове), в Кормчая на св. Сава Сръбски, както и в хърватско-глаголически бревиари и в един хърватски сборник. Думата митрополь се намира в следните ръкописи: в два минея от XVI век (един сръбски и един източнославянски) и в старосръбски грамоти. И типичното за Теофиловата легенда прилагателно вѢСЕСВАЩЕНЪ съотв. вѢСЕСВАЩЕНЪ се намира според Миклошичевия речник само в Житието на св. Сава от Теодосий, а освен това, още в Житието на св. Сава от Доментиан. Въз основа на речника на нашия текст в момента не е възможно да се определи по-точно произходът на преводача.

В заключение може да се каже следното. Среднобългарският превод на Теофиловата легенда е направен в края на XIII в. или в началото на XIV в. Славянският текст се съхранява в два среднобългарски ръкописа от XIV век, освен това има два сръбски преписа от XIV и от XV в. Среднобългарските ръкописи

¹³ За сравнение бяха използвани следните речници: Miklosich 1862–1865, СДЯ III и РСЈНР II.

може да са възникнали или в Търново или в област, където е използван търновският правопис. Освен латинския превод от IX в. нашият превод е единствен, пряко произлизащ от гръцкия оригинал. Той заслужава да бъде споменат в българските и сръбските литературни истории.

ЛИТЕРАТУРА

- Велчева 1982:** Б. Велчева. Графико-лингвистически анализ Ръльското Б евангелия начала XIV в. – В: Язык и письменность среднеболгарского периода. Е.И. Демина, отв. ред. Москва, 1982, 145–166.
- Велчева 2004:** Б. Велчева. Търновският говор през XIV век. – В: Л. Тасева, М. Йовчева, К. Фос, Т. Пентковская, изд. Преводите през XIV столетие на Балканиите – Доклади от международната конференция. София 26–28 юни 2003. София, 2004, 27–34.
- Гагова 2002:** Н. Гагова. За един ръкопис на цар Йоан Александър (Бележки върху Лаврентиевия сборник). – В: Средновековна християнска Европа: Изток и запад. ценности, традиции, общуване – Medieval Christian Europe: East and West. Tradition, Values, Communications. София, 2002, 255–262.
- Гроздановић-Пајић 1990:** М. Гроздановић-Пајић. Редак водени знак у једном мањем броју јусовских рукописа из друге четвртине XIV века. – Археографски прилози, 12, 1990, 181–218.
- Иванова 2002:** Кл. Иванова, Сборникът на Мара Лешева – неизвестен паметник на сръбската книжнина на XV век. – В: З. Витић, Т. Јовановић, И. Шпадијер, ур., Словенско средновековно наслеђе (Зборник посвећен професору Ђорђу Трифуновићу). Београд, 2002, 211–229.
- Миклас 1994:** Х. Миклас. Къде са отишли Парорийските ръкописи? – В: Търновска книжовна школа 5. Паметници, поетика, историография – Пети международен симпозиум, Велико Търново, 6–8 септември 1989 г. Велико Търново, 1994, 29–43.
- Милтенова 1996:** А. Милтенова. Един непроучен флорилегий в южнославянската ръкописна традиция от XIII–XIV век. – В: Медиевистични изследвания. В памет на Пейо Димитров. Шумен, 1996, 74–86.
- Милтенова 2006:** А. Милтенова. Многократните преводи и редакции в състава на монашеските флорилегии (по материал от сборник № 382 от Хилендарския манастир). – В: Многократните преводи в Южнославянското средновековие. Доклади от международната конференция, София, 7–9 юли 2005 г., Л. Тасева, Р. Марти, М. Йовчева, Т. Пентковская (ред.). София 2006, 309–332.
- Мирчев 1963:** К. Мирчев. Историческа граматика на българския език. София, 1963.
- Николова 1980:** С. Николова. Патеричните разкази в българската средновековна литература. София, 1980.

- Николова 1999:** С. Николова, М. Йовчева, Т. Попова, Л. Тасева. Българското средновековно културно наследство в сбирката на Алексей Хлудов в Държавния исторически Музей в Москва. София, 1999 (стр. 80–81).
- Попов 1872:** Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А.И. Хлудова, Составил Андрей Попов. Москва, 1872.
- Проловић 1986:** Ј. Проловић. Српски рукописи XIII и XIV века у Бечу и манастир Хиландар. – Хиландарски зборник, 6, 1986, 163–269 (+ 38 табл., 77 ил.).
- СДЯ III** = Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.), том III (Добродеятельно – изжечиса). Москва, 1990.
- Спасова 2008:** М. Спасова. „Къде са отишли...“ или „Окъде са дошли парорийските ръкописи?“. – В: Киприанови четения. 600 години от успението на св. Киприан, митрополит Московски (септември 2006 г. Килифаревски манастир „Рождество Богородично“ – София – Москва), Невяна дончева-Панайотова (отг. редактор). Велико Търново, 2008, 399–406.
- Турилов 1986:** А.А. Турилов. Предварительный список славяно-русских рукописных книг XV в., хранящихся в СССР (Для Сводного каталога рукописных книг, хранящихся в СССР). Москва, 1986.
- Харалампиев 2001:** И. Харалампиев. Историческа граматика на българския език. – In: A Historical Grammar of Bulgarian Language. София, 2001.
- Birkfellner 1975:** G. Birkfellner. Glagolitische und kyrillische Handschriften in Österreich. Wien, 1975.
- Birkfellner 1979:** G. Birkfellner. Das römische Paterikon, II. Wien, 1979.
- Boyarin 2015:** Miracles of the Virgin in Middle English. Edited and translated by Adrienne Williams Boyarin. Peterborough/Ontario, 2015.
- Frank 1925:** Rutebeuf, Le miracle de Théophile, Miracle du XIII siècle, édité par Grace Frank. Paris, 1925 (Les classiques français du moyen âge, 49) (стр. V–X: III. Sources et rapports).
- Koll 2001:** B. Koll. Theophilus. – In: U. Müller, W. Wunderlich (Hg.), Verführer, Schurken, Magier. St. Gallen, 2001, 915–926.
- Lința 1980:** E. Lința. Catalogul manuscriselor slavo-române din Iași. București, 1980.
- Miklosich 1862–1865:** F. Miklosich. Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Wien, 1862–1865.
- Miltenova 2017:** A. Miltenova. Translations of Monastic Florilegia in Medieval Bulgarian Literature (10th–14th Centuries). – In: Medieval Art and Letters in a Byzantine Context, Sofia 2017, 441–469.
- Mircea 2005:** I.R. Mircea. Répertoire des manuscrits slaves en Roumanie. Auteurs byzantins et slaves. Sofia, 2005.
- Panaitescu 1959:** P.P. Panaitescu. Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei RPR, Vol. 1. București, 1959.

- Plenzat 1926:** K. Plenzat. Die Theophiluslegende in den Dichtungen des Mittelalters. Berlin, 1926.
- Radermacher 1927:** L. Radermacher. Griechische Quellen zur Faustsage. Der Zauberer Cyprianus. Die Erzählung des Helladius. Theophilus. Wien, 1927 (Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte, 206. Band, 4. Abhandlung).
- RCJHR II** = Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije, II. svezak (vrêdънь – zapovêdnica). Zagreb, 2015.
- Root 2017:** J. Root. The Theophilus Legend in Medieval Text and Image. Cambridge 2017.

СЪКРАЩЕНИЯ

- Ac – Асеманиево евангелие
Боян – Боянско евангелие
ГИМ – Государственный исторический музей (= Държавен исторически музей)
Евх – Синайският евхологий
Зогр – Зографско евангелие
Клоц – Клоцов сборник
Мар – Мариинско евангелие
Сав – Савина книга
Син – Синайски псалтир
Супр – Супрасълски ръкопис
Вис – ръкопис РАН, № 298 (Букурещ)
С – Codex Coislinianus № 283 (Париж)
Chlud – ръкопис ГИМ, сбирката на Алексей Хлудов, № 237 (Москва)
Muz – ръкопис ГИМ, Музейната сбирка, № 3483 (Москва)
Vat – Codex Vaticanus graecus 790 (Ватикан, Рим)
Vind – ръкопис на Австрийската Национална библиотека, Vindob. slav. 42 (Виена)